

ՀԱՐՑԱՓՈՐԶ

ՊՐ. ԿԱՐԻԷՐԻ «ԱՐԳԱՐԵԱՆ ԶՐՈՅՑ»-ԻՆ .

«Une doctrine peut avoir un air de vérité et de probabilité très capable d'en imposer à l'ignorance et à l'inréflexion». ...

«People having a bad case to defend, could only defend by misrepresentation». ...

«Արգարեան գրոյցը Մովսիսի Խորենացոյ պատմութեան մէջ Քննադատական ուսումնասիրութիւն» (1) . — Այս է մակագիր Պրոֆ. Կարիէրի այն գրութեան, որոյ քննութեան կը մատչիմք այժմ, ինչպէս խոստացեր էինք : Սա իւր ուսումնասիրութեանց այն դատակարգին կը վերաբերի, որ՝ ինչպէս բացատրած եմք արդէն (Բանասեր, Ա. 328), իբր նպատակն էր հաստատել համարելով Խորենացոյ Ը դարու կեդծ մատենագիր ըլլալը : անոր պատմութեան ալ կեդծ հիւստւածք մ'ըլլալն կ'ուզէ ցուցնել՝ մասն առ մասն զայն քննութենէ անցուցնելով : Ներկայ գրութեանս, որ «Ութ մեհենից» գրութենէն առաջ երեւցած է, նիւթ ընտրած Յարգ. Քննադատող Խորենացոյ Պատմութեան Բ, Ժ-յգ գլուխները, որ է Արաաշէս Ա.ոյ ժամանակէն մինչեւ ցՍմանատուրկ :

Մեր այս Հարցափորձին մէջ հարկ չեմք տեսներ Պր. Կարիէրի հետոց քայլ առ քայլ հետեւիլ . աւելի բացայայտ եւ աւելի համոռոտ կ'ըլլայ ճանապարհն, եթէ իրեն գլխաւոր տեսութիւնները եւ եզրակացութիւններն ամփոփեմք, ինչպէս ըրինք նախորդ Հարցափորձին մէջ, եւ

(1) La légende d'Abgar dans l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khoren, par A. Carrière, Prof. à l'école des langues orientales vivantes, etc. *յեռեալ ի Centenaire de l'école d. LL. OO. VV. Paris, 1895*, pp. 357-414 : — Հայերէն թարգմանութիւն ի Զ. Դաբ. Վ. Մէնէլիեան, հրատարակեալ ի Հանդ. Ամստըայ, 1896, եւ առանձինն, ի ԻՐ հատորի «Ազգային մատենագարան»ի 1897 : Մեք այս վերջնոյս վրայ պիտի ընեմք մեր կոչումները :

զանոնք քննութեան առնումը մի առ մի: Եւ այս են ահա, ինչ որ կը գտնեմք իբր մայր նախադասութիւններ:

Ա. Կեղծիք են խորենացոյ ըսելն թէ զԱփրիկանոս իբր աղբիւր գործածած է (1)։ — Իւր միակ աղբիւրն — Արշակունեաց առաջին մասին համար՝ — եղած է Յովսէպոս (2), — եւ Աբգարու եւ Սանատրիոյ պատմութեանց համար՝ Եւսեբիոս եւ Լեբուքնա (3)։

Բ. Զայդ աղբիւրներն կը գործածէ փոփոխելով ըստ հաճոյս, ընդարձակելով եւ ընդլայնելով աղատարար։

Գ. Այս ազատ գործածութեանց գլխաւորն է օտար պատմութիւնները հայացունել։ — եւ նշանաւորագոյնն, որ զԱբգար՝ Հայոց թագաւոր կըստեղծէ, եւ զԹադէոս՝ Հայոց Առաքեալ (4)։

Ահա յայդ երեք գլխաւոր տեսութիւնս կը բովանդակեն Պր. Կարիէրի այս «Աբգարեան գրոյց»ին մէջ հետազօտած եւ եղրակացուցած խընդիրները։ Բայց մեք աւելի պարզելով՝ յերկուս կը վերածեմք զանոնք մեր յաջորդ քննութեանց մէջ։

Ա. Ստոյգ է թէ խորենացի չունէր ի ձեռին զԱփրիկանոս. եւ Բ. Իրաւ է թէ խորենացի զամենայն ինչ գիտամբ եւ ի մտաց հայացուենլ ջանացած է, եւ ի մասնաւորի Աբգարեան եւ Թադէոսեան խնդիրները։

II.

ՅՈՒԼԻՈՍ ԱՓՐԻԿԱՆՈՍ

Ողջ սկզբունքի մը համեմատ գործել մեզ կը խոստանայ Պր. Կարիէր, երբ իւր Յառաջաբանին մէջ կ'ըսէ. «Մեր կամքն է ուսումնասիրել վերստին Մ. խորենացոյ գործածած աղբիւրները»։ Պատմութեան մը արժէքը յարգելու գիտնական եւ ստոյգ միակ միջոցն է, այո, անոր

(1) «Մ. խորենացի զԱփրիկանոս Եւսեբեայ գրութիւններէն կը ճանաչէ... Յուլիոս Ափրիկանոսի գրքին համար կրնամք ըսել թէ Մովսէս երբեք գործածած չէ» (էջ 18)։ — (2) «Բոլոր այդ շրջանին եւ յաջորդ շրջանին մէկ մասին համար խորենացի իւր տրամադրութեան տակ ունի միայն Յովսէպոս պատմիչը» (էջ 31)։ — (3) էջ 21) եւ 44։ — (4) Այս մեր գրութեան մէջ «քննիչը ուշադրութեանը պիտի ներկայացունեմք գլխաւորաբար թէ ի՞նչ եղանակաւ կը գործածէ Մովսէս իւր տրամադրութեան տակ եղած աղբիւրները։ Պիտի տեսնեմք թէ զանոնք իւր պատմութեան մէջ մտցունելու համար ի՞նչ ընթացք կը բռնէ. թէ ինչ պիտի ազատութեամբ, չըսեմք արձակ համարձակ, կը վարուի անոնց հետ. թէ որպիսի՞ առատ երեւակայութեամբ կ'ընդարձակէ կ'ընդլայնէ. եւ թէ վերջապէս ինչպիսի՞ յանդգնութեամբ զանոնք կը հայացունէ. Հայոց պատմութեան մէջ հիւսելով այնպիսի դէպքեր, որ նախապէս իւր ազգին տարեգրաց հետ ամենեւին կապակցութիւն չունին։ Այս այլ եւ այլ նախադասութիւններն օրինակներով պիտի հաստատուին, եւ կամ մանաւանդ իրենք իրենցմէ պիտի ներկայանան մտաց առջիւ, իբր արգիւնք մեր ընելիք ապացուցմանց» (էջ 4-5)։

աղբիււրները քննել . անմիջապէս երեւան կ'ելնէ անոր բնոյթը . մանաւանդ խորենեան խնդրոյն համար՝ որ այնքան վիճաբանութեանց եւ պէսպէս դատողութեանց առարկայ եղած է, չիք քան զայս ուղղագոյն եւ ստուգագոյն հնարք, ոչ միայն ապահով եւ անտարակուսելի եզրակացութեան մը հասնելու՝ իւր Պատմութեան արժէից նկատմամբ, այլ եւ նոյն իսկ բովանդակ խնդրոյն վերջնական լուծումն տալու : Պր. Կարիէրի այս ուղղութեան վրայ դնել զխնդիրն եւ այնու կողմ սահմանի մը մէջ ամփոփելն զայն, ամեն գովեստից արժանի է, որով եւ իւր նախորդաց անկարգ եւ ցանուցիր աշխատութեանց վրայ՝ ինքն գերազանցութիւն մը ստացած է իրաւամբ . եւ մեք ուրախ եմք որ նաեւ զմեզ նոյն ճանապարհաւ ընթանալ կը ստիպէ : Այս իւր մեթոտին օրինաւորութեան կերպարանքն եղած է, որ երբ իւր ուսումնասիրութիւնք հետզհետէ ի հրապարակ ելան, այն աշխատութեանց հետ՝ նաեւ իւր եզրակացութիւնքն ընդունելութիւն գտան ի բազում գիտնոց, անշուշտ այնպէս նկատելով՝ որ զի միջոցն ուղիղ է, հարկ է որ նաեւ արդիւնքն ուղիղ ըլլայ :

Սակայն, ըստ մեր գիտողութեան գոնէ, քաջ ի բաց հեռի կը գտնեմք ցարդ գծաղագրաբար զայս վերջին հետեւութիւնն : Կէտ մը կայր այս խորենեան խնդրոյն մէջ, որ մեթոտին անսայթաք գործադրութեանը արգելք պիտի լինէր . այն է աղբերաց անյայտութիւնը : Բազմադարեան անջրպետին, որ ընդ մէջ մեր եւ խորենացւոյ, ցաւալի հետեւանքն էր այն . անթիւ մատենից կորստեան հետ նաեւ այն մատենք, որ իբր աղբիւր ծառայած էին իրեն, անգիւտ կորստեան մատնուած են . այս պարագայն հարկ էր որ կնճռէր մեթոտին գործը : Սակայն մեր Յարգ. Պրոֆեսսորն աներկիւղ եւ հնարագէտ կը գտնուի այդ ամայութեան առջեւ, գուցէ թէ եւ երջանիկ կը գտնէ ինքզինքն, զի կարող կ'ըլլար աւելի ազատ շնչել, եւ ազատաբար դէպ ի իւր նպատակն արշաւել : Գործունեայ արագամտութեամբ գիտէ գթաւարութեան առջեւն առնուլ . քանի մը մատեաններ, որ կէս ամբողջ, կէս աւեր՝ հազիւ գերծած այս համայնաջինջ կորստենէն, աչքէ կ'անցունէ, եւ անոնց մէջ գտնելով ցանուցիր ինչ ինչ նմանութեանց բեկորներ, որ ունին խորենացւոյ բանից հետ, իբր նոր գիւտ, նոր յայտնութիւն, — որոյ նորութիւնն իւր նորատեսակ մեկնութիւնն պիտի լինէր, — խնդամիտ կը գոչէ . «Ահա աղբիւրքըն» . եւ համոզեալ եւ լուրջ մտօք կը բազմի ի գործ, իւր մեթոտին հրամայած օրէնքները անոնց վրայ անմիջապէս ի գործ դնելու . բազդատել, գուգակչոել, ընտրել, եւ վճիռներ եւ եզրակացութիւններ մի զմիով տեղալ . եթէ նմանութիւնս գտնէ, դժաւ անտարակուսելի ապացոյցք էին թէ մին միւսոյն աղբիւրն էր . եթէ տարբերութիւնս, անհամաձայնութիւնս, երբեմն եւս նաեւ հակասութիւնս, այդոնց արդէն նախասահմանեալ էր դատակնիքն . «Նենգողի մը նենգութեանց յայտարարք» :

Այս էր որ տեսանք ճշդիւ. նախորդ «Ութ մեհենից» ուսումնասիրութեան մէջ, զնոյնը կը տեսնեմք նաեւ աստ յԱրքարեան զրոյց»ին որ նորա երիցագոյնն է ժամանակաւ, համասեռ, համարին. երկուքն ալ հաւատարմաբար մի եւ նոյն կաղապարէ ձուլուած, երկուքն ալ մի եւ նոյն սկզբանց պտուղք։ Անդ Բարդաժանն է որ կ'ուրացուի, աստ Ափրիկանոս. անդ Բարդաժանայ տեղ՝ Ազաթանգեղոս կը փոխանակուի, աստ Ափրիկանոսի տեղ՝ Յովսեպոս. անդ Սորենացւոյ փոքր ինչ հեռագոյն յայտնի յայտարարութիւնն Բարդաժանայ համար, եւ աստ ամենայայտնի եւ ամենամօտ տրուած խօսքն, «Սկիզբն արասցուք պատմել քեզ ի հինգերորդ գրոցն Ափրիկանոսի ժամանակագրի» (Բ, Ժ), կը դատապարտուին իբրեւ կեղծիք, իբրեւ ստուծիւն, — զոգցես հեգնութեամբ մ'ըսելով. եթէ ճշմարիտ լինէր այդ, հարկ էր որ այդ աղբիւրքն գտնուէին այժմ. բայց զի չեն գտնուիր, չարիքը դու տուժէ. tant pis pour vous ! Այսպիսի փոխանակութեանց մէջ կա՞յ աւելի զուարճալիքան զԼիա կամաւ Հռաքելի տեղ ընտրելն :

Այս գուգակչոյն մէջ նշանաւոր պարագայ մի եւս կայ, որ Պր. Կարիէրի գործելու յատուկ եղանակը կը ցուցնէ, Անդ «Ութ մեհենից» մէջ՝ Սասանեան եւ Արաբական ծանր հակառակ առարկութիւնք անպատասխանի թողուած տեսանք, աստ եւս մեծագոյնն. իւր ինքեան Պր. Կարիէրի ժամանակաւ յարուցած առարկութեան իսկ արհամարհուելն. իւր «Ազգաբանութիւն Նահապետաց» նախագոյն ուսումնասիրութեան մէջ (1), տեղ մը Սորենացւոյ աղբիւրաց վրայ խօսքն ընելով՝ այսպէս ըսած է. «Մովսէս ուղղակի խորհրդակցած է՝ բաց ի Ս. Գրոց եւ յնահաբիտէ եւ ի Մար Աբասայ, նաեւ Յուլիոս Ափրիկանոսի ժամանակագրութիւնը, Գուաշմիդ եւ Գեւիցէր արդարեւ կը համարին թէ Սորենացի զայդ գործը Եւսեբեայ յառաջ բերած հատուածներէն գիտէ. բայց Բառմաբարտէր անհատականի կերպիւ կարծեմք ցուցած է թէ նա առանց միջնորդի ըրած է փոխառութիւնները»։ Անշուշտ չունիմք իրաւունս ըստգտանք մը ընելու մեր Պրոֆեսսորին, որ 1897ին զայն չխորհիր, ինչ որ կը խորհէր 1891ին. զի կարծիք շատ անգամ հազուստէ մը տարբեր չեն. իմաստութիւն է մանաւանդ ըստ եղանակին եւ ըստ պարագայից փոփոխել զանոնք. միայն հարկ մը պէտք մը կը համարէինք, որ այսպիսի խնդրոյ մը մէջ, — ուր կ'ուզեմք կարծել թէ լրջօրէն կը գործուին, եւ ոչ թէ իբր օրական զբօսանք, — զայդ երբեմն ուղիղ գտնուած ցուցմունք հերքուէին նախ այս «Արքարեան» գրութեան մէջ, ուր այդ անհատականի՝ անդր իսկ քան զյոյժ տարակուսելի դարձած, իբրեւ կեղծիք պիտի ներկայացուէին (2)։ Սակայն կը գուշակեմք Պր. Կարիէրի

(1) Les Généalogies des Patriarches.—Paris. 1891.

(2) Տեղ մը (Արք. զրոյց, էջ 18) այսպիսի ինչ ըսելով կը գոհանայ Գննադատն. «Քանի մը տարի առաջ Պր. Բառմաբարտեան հանճարեղ

միտքը • Աննիբալի տacticque մի գործածել • յարձակիլ բախել խնդրոյն բուն իսկ կենսական կէտը, զՀռոմ գրաւել, եւ թողուլ անդին, որ այլ ամեն հակառակ առարկութիւնք, ցուցմունք, փաստք՝ ինքնին տապալին չքանան բնական մահուամբ: Թէ ո՛րչափ զօրեց այդ հնարքին փորձը՝ տեսանք արդէն «*Թ մեհնից*» մէջ • տեսնեմք այժմ նաեւ այս Աբգարեան զրոյց»ին մէջ • Թեքեւս սա բարեբախդադոյն գտնուի քան զմիւսն:

• • •

Հաւանականութիւն • Սոյն այս Ափրիկանոսի խնդրոյն նկատմամբ՝ տեղ մը Բառեմգարտների տեսութեան մը պատասխան տալ ստիպուելով մեր Յարգ • Պրոֆեսսորն, այս եղած է իւր միակ հերքումն • «Եթէ խըստապահանջ ըլլամք՝ կարելի է (Գերմանացի գիտնականին ըսածը) • բայց շատ անհաւանական է» (էջ 86): Եթէ ուրեմն անհաւանականութիւնը փաստ մի կը նկատուի հերքողական Պր. Կարիէրի կողմանէ, անշուշտ թոյլ պիտի տայ եւ մեզ, որ անտի սկսիմք նախ եւ մեք մեր առարկութիւնները:

Յորչափ կը տեսնեմք որ *Խորենացի*՝ ոչ լռելեայն, այլ յայտնապէս ծանուցած է Սահակայ Բագրատունւոյ, եւ կամ որոց համար կը գրէ, թէ իւր աղբիւրն պիտի լինի այժմ Ափրիկանոս եւ նորա հինգերորդ գիրքն, կարելի՞ է, հաւանական է բանաւոր մտաց առջեւ, որ այդ բացորոշ յայտարարութիւնն ոչ այլ ինչ ըլլայ՝ բայց զուտ ստուերիւն եւ կեղծիք, մատենագրի մը կողմանէ որ «*կեղծող*» է, որ միտքը դրած է խաբէութեան խաղ մը խաղալ իւր ժամանակակից գիտնոց • հաւանական է, կ'ըսեմք, որ այդ խաբեբայն այնու անտարբերութեամբ եւ բացարձակ աներկիւղութեամբ զայդ վտանգալից գործը գործէ, ինչպիսի կերպով մը մեր ժամանակեան քննադատք ուսմը կը գործեն, զբերելով վճռելով ինչ որ կ'երեւակայեն, ապահովութեամբ մը թէ հլու ունկնդիրներ ունին իրենց ղէմը՝ որ նոյնպիսի անտարբերութեամբ պիտի լսեն ու մարտն • Յիշեմք անգամ մը մեր արդ *Խորենացու* համար՝ Փարպեցուոյ աւանդածը, թէ ինչ տրամադրութիւն ունէին իւր ժամանակակիցք ղէպ ի նա • չէ՞ որ փոքր ինչ հմտութիւն ունեցող ժամանակակից մը, ենթադրելով իսկ Ը դարու, պիտի կարող ըլլար փութով ծանակել այդպիսի կեղծիք մը, որ մարմնովն ու գլխով մէջ տեղ կեցած էր:

պատճառաբանութիւններէն հրապուրեալ՝ կարծեցինք թէ Մ • *Խորենացի* ուղղակի գործածած է զԱփրիկանոս • բայց բնագրին վրայ ըրած նորագոյն քննութիւնք փոխեցին մեր միտքը» • Բայց այս խօսքին վերեւը զայս եւս ըսած է • «Այս խնդիրն ապացուցանելն՝ կարելիէն աւելի տեղ կը գրաւէ • բայց երբ Մ • *Խորենացու* Յովսեպոսն ըրած փոխառութիւններն ուսումնասիրեմք, կը գտնամք այս խնդրոյն» • բայց մեք զայդ խոստումը չեմք զտնել, միայն Լաբուրնայի բաղդատութեանց մէջ՝ այսպիսի ծածկաբանեալ խօսք մը • «Ասոր մէջ Բառեմգարտնէր զատ աղբիւրի մը հետքերը գտնել կը կարծէ» (էջ 86), — իմա՝ Ափրիկանոսի:

Բայց Պր․ Կարիէրի ենթադրութեան մէջ՝ անհաւանականութեանց ծայրագոյնն եւս կայ․ ինքն նաեւ այնպէս կը համարի որ այդ իւր խաբեբայն աղբիւր կ'անուանէ հեղինակ մը «որոյ անունը Եւսեբիոսի գրուածքներէն միայն կը ճանչէ, երեք անգամ յիշատակուած ըլլալով անդ․ եւ անտի կը տեղեկանայ թէ նա Ժամանակագրութիւն մը գրած է ի հինգ գիրս ըստմանալ» (էջ 17-18)։ Այս ամենավտիտ խօսքէն, որ լոկ գրոց ցանկի (catalogue) մը ծանուցումն է եւ ոչ աւելի, գոհ կ'ըլլայ այդ խաբեբայն, առանց բնաւ գէթ անգամ մը հրապուրուելու ստուգել զիտնալ թէ այդ Ժամանակագրութիւնը ունի՞ թէ ոչ՝ նաեւ Հայոց վերաբերեալ տեղեկութիւններ, այն որ օրինակ մ'ալ ունէր իւր առջեւն, որ այդ անուամբ նաեւ իւր այդ Եւսեբիոսն աշխատութիւն մը ըրած է, ուր ամեն ինչ կայ՝ բաց ի Հայոց յիշատակութենէ, զոր ընթերցողն գրեւ թէ եւ ոչ կրնայ գուշակել թէ բնաւ այդպիսի ազգի մը իշխանութիւն եղած է յաշխարհի, թէեւ ամենամօտ այն աշխարհաց, որոց վրայ այնքան ընդարձակօրէն խօսած է։ Իսկ ի՞նչպէս կրնայ մեր Յարգ․ Քննադատն զիւր այս ենթադրութիւնն՝ ամենաթանձր անզգուշութեան, — որ աւելի անհանճար նկատելու է, քան թէ խաբեբայական, — հաշտեցունել միւս իւր այն ենթադրութեան հետ, զոր «Ութ մահնից» մէջ բազմիցս ակնարկած եւ յեղեղած է թէ իտրենացիդ ամեն շրջահայեաց, աւմեն կարելի, ամեն նուրբ զգուշութիւններն կ'ընէ՝ զիւր արուեստն եւ խաբէութիւն չմատնելու համար։ Եթէ իրօք, — ինչպէս Պր․ Կարիէր զիւր այս ենթադրութիւնն ուրիշ ենթադրութեամբ մը կ'ուզէ բարեքել, — այդ կեղծեաց շարժառիթն այն էր որ իտրենացոյ «նոր երաշխաւոր մը պիտոյ էր, որոյ համբաւն հաւասարէր իւր նախորդին Մար Աբասայ» (էջ 6), առ ի՞նչ չանուանել զնոյն ինքն զՅովսեպոս, զոր ստէպ ի վկայութիւն կոչելովն, — «վկայէ այսմ եւ Յովսեպոս», — գոգցես աւելի արժանահաւատ եւ աւելի հեզինակաւոր կ'երեւցունէ քան զԱփրիկանոս, մանաւանդ որ ինքն ալ (ըստ Պր․ Կարիէրի) զիտաւորեալ էր զամեն ինչ անտի քաղելու։ — Բայց Յովսեպոսիւ չէր կրնար քողարկել, կը պատասխանէ անշուշտ Պր․ Կարիէր, զիւր խաբէական յաւելումները եւ ստեղծումները։ — Բայց միթէ նուա՞զ եղած կ'ըլլար վտանգն զԱփրիկանոս ընտրելով, քանի որ եւ ոչ իսկ գիտէր, թէ ինչ էր նորա պատմածներն։ — Խաբեբայի մը համար, որ բեղնաւոր էր հնարադիտութեամբք, խորամանկադոյն չէ՞ր ըլլար արդեօք մտաքածին հեղինակի մը անուն ստեղծուել, նա որ (դարձեալ ըստ կարծեաց Պր․ Կարիէրի) ստեղծած էր արդէն Մար Աբաս մը (Ազգաք․ Նանապօս․ Վերջին Էջ) եւ կամ Ողիմպիոս քուրմ մը (Ուք մեհեմեմ)։ — Կամ աւելի հեշտ, առ ի՞նչ չը կեղծել թէ ինքն իսկ ուղղակի Եդեսիոյ գիւաններէն հանած է՝ ինչ որ պիտի գրէ, նա որ արդէն հաւատացուցած էր թէ այդ գիւանաց այցելած է՝ իբր Եդեսիոյ մարդ, որով թէ՛ նախահեղինակ մ'ըլլալու պատիւն իւր

վրայ առած կ'ըլլար, զոր անհանճարաբար կ'ընծայէ այլոց, եւ թէ՛ ինքն զինքն վերաքննութեան անխուսափելի վտանգէն ապահովցուցած, զի այդ դիւանք անհետ եղած էին Ը դարուն:

Սակայն այնքան անտեղի եւ անբանաւոր կը թուի մեզ Պր. Կարիէրի առաջարկեալն, որ անկարելի կը համարեմք որ այդ անտեղութիւնք վերապած ըլլան նաեւ իւր արթուն մտքէն. ուստի հարկ է մեզ ենթադրութեան մը դալ, եւ կարծեմ ստոյգ իսկ է. այն է որ ինքն այդ ամեն առարկութեանց, զորոք թուեցինք, ամենապարզ պատասխան մը պատրաստած է տալ, եւ տուած է, բայց ծածկաբանեալ ձեւով, որուն գաղտնիքն անշուշտ ինքն գիտէ: Երբ ուզած է բացատրել թէ ի՞նչ պատճառաւ Խորենացի իբր աղբիւր անուանած է զԱփրիկանոս, կ'ըսէ. «Զի իրօք հիմ քրիստոնէական ժամանակագրաց մէջ նա էր քան զամենն աւելի յարգուածն եւ քան զամենն աւելի համբաւեալն» (էջ 6): Հարկ չկայ մեզ հարցաքննել թէ Պր. Կարիէրի հիմ կոչելով զԱփրիկանոս, ո՞ր դարէն կը հաշուէ. Ե՞, Ը, թէ ԺԹ. նոքա որ կրկնագիրս (palimpseste) կարդալ գիտեն, շուտով կը նշմարեն որ այդ ընդհանուր խօսքին ներքեւ այդ տեղ «հին» կոչելն զԱփրիկանոս՝ զիւր մատեանն կոտրուեալ նկատելն է այն դարուն՝ յորում կ'ապրէր Խորենացի. — ահա վերջնական եւ վճռական ենթադրութիւն մը, որ անշուշտ մեր այդ վերին առարկութիւնքն, զամենքն միանգամայն հողոյ կը հաւասարեցունէ:

Աստ ներուի մեզ Յարգ. Գնահաղատին գամ մի հարցունել, թէ արդեօք կորո՞ղ է հաւաստել մեզ եւ ճշդիւ ցուցնել զայն դարն եւ օրն եւ հրդեհն՝ յորում Ափրիկանոսի մատենին վերջին ձեռագիր օրինակն անհետ եղաւ յայտարհէ: Մեք պատմական աւանդութեանց հարցունելով՝ այնպէս գիտեմք որ մինչեւ Թ դար (առ Սիւնկեղղոսիւ) դեռ անկորուստ կայր մատեանն. եւ կամ եթէ զմեր Դրիգոր Մաղիստրոսի խօսքն ըստ ննչած ձայնին առնումք, մինչեւ իւր ժամանակ (ԺԹ դար) նաեւ ի Հայաստան կը գտնուէր դեռ այդ մատեանը: Բայց այդ պատասխանին դժուարութիւնն ալ շնորհելով Պր. Կարիէրի, շնորհելով եւս թէ ըստ իւր ենթադրութեան թող կորսուած համարուի մատեանդ նոյն իսկ այն Ը դարուն, յորում կ'ապրեցունէ զիւր երեւակայեալ Խորենացին, մեր հարցումն միայն այն կ'ըլլայ, թէ այն որ մեք իսկ այժմ ի դարուն մէջ, որ բաւական միջոցներ ունիմք համաշխարհային տեղեկութիւններ ունենալու՝ հազիւ հազ կարող եմք ըսել եւ կարծել թէ արդարեւ մատեանդ կորուսելոց թուոյն մէջն է, (զի շատ այդպէս կարծեցեալք յանկարծ անյուսալի տեղէ մը դուրս ելան), ի՞նչպէս կարելի էր որ Հայաստանի մէկ խորշն կծկուած անյայտ մէկ անձ մը Ը դարու, կարող ըլլայ տեւ զեկացած ըլլալ թէ Ափրիկանոսի գիրքը բոլոր այն ժամանակին քաղաքակրթեալ աշխարհաց գրատուններէ անհետ եղած է, եւ այնու զիւր այդ ստույթիւնը աներկիւզ ստեղծ համարձակել, — բայց եթէ ընդունե-

լու եւ կատարելու եմք առ Սահակ Արծրունի կեղծ նամակագրին հաւատարմութիւն պէս, թէ Խորենացի իրօք մեղադրեալական ոգի զգեցած էր թէ՛ զանցեալն եւ թէ մօտ գալիքները գուշակելու, եթէ այս մեր մեկնարանութիւնս ճիշդ է, եւ հարկ է որ ճիշդ ըլլայ, զի ուրիշ ելք չկայ Պր. Կարիէրի նախորդ ենթադրութեանց անհաւանականութեանց եւ հակասութեանց դէմ, — կը նշանակեմք դարձեալ այդ իւր վերջին ենթադրութեան մէջ անժամանակութիւն (anachronisme) մը, որ ժխտարար զաղափարներ՝ կը փոխադրուին հեռագոյն եւ հնագոյն դարերու, որուն նմանը նշմարեցինք նաեւ «Ութ մահնից» մէջ (Քառասներ, Բ. էջ 71)։ Վերջապէս, կ'երեւի որ Պր. Կարիէր, ինչպէս «զուգահիշակութեանց» կը հաւատայ ի հարկին (Անդ, էջ 78), կը հաւատայ նաեւ «անհաւանականութեանց», որ կարելի են երբեմն հանդիպել յաշխարհի. ուստի մեր այս հայեցողական (spéculatif) լոկ առարկութիւնքը գոգցես անզօր կը մնան եւ ոչինչ, եւ հարկադրուած կ'ըլլամք իւր դրական (positif) եւ շօշափելի փաստերուն դառնալ, որովք իւր «Արքարեան զրոյց»ին էջերը լեցուած են ժամանակ է որ գամք լսելու զանոնք։

• • •

Յովսէպոս. — Այն վարդապետութիւնն թէ Խորենացի իւր Պատմութեան ներկայ մասին՝ իբր աղբիւր գործածած է զՅովսէպոս, Պր. Կարիէրի ինքնածին կարծիքն չէ. իրմէ շատ յառաջ յղացած է զայն մեր համբաւաւոր Գննական Պատմութիւնն Հայոց (1880), եւ յետոյ զնոյն երկրորդած նաեւ Գուտչիդ, այսպէս ըսելով իւր Յղ. Արժանահաւատութեան Խորենացոյ ճառին մէջ. «Նոցա (Խորեն. եւ Յովսէպ.) համաձայնութիւնն ամենայնիւ կատարեալ է... Խորենացի՝ ոչ թէ յլիքիկանոսէ կ'առնու, ինչպէս աւանդուած է, այլ ի Յովսէպոսէ»։ Այդ բարձր հեղինակութեանց առջեւ՝ անշուշտ գայթակղելի եւ անլուր հերքելիութիւն պիտի լսուի մեր այժմ այդ կարծեաց բոլորովին զհակառակն վարդապետելն թէ՛ Խորենացի բնաւ երբեք իւր գործոյն ծառայեցուցած չէ զՅովսէպոս, եւ թէ տեսնուած նմանութիւնք իւր եւ նորա բանից մէջ, իւր յատուկ գործածած աղբիւրին միջնորդութեամբն եղած են, Հարկ չկայ որ մեք զայս մեր կարծիս առանձինն փաստաբանելու ձեռք զարնեմք. բաւական է Պ. Կարիէրի հակառակ փաստաբանութիւնը քննութեան առնուլ. անտի մերն ինքնին յստակ կը պարզուի։

Պր. Կարիէր, որ ուզած չէ Գննականին եւ Գուտչիդի նման ձրի վճիռ մը արձակել, այլ զխնդիրն մանր քննութեան առնուլ, իւր այս հետազոտութեանց մէջ՝ նոր մասնաւոր պարագայ մը երեւան հանած կը համարի՝ այդ Յովսէպոսեան աղբիւրին նկատմամբ, որ թէեւ երկրորդական ինչ նկատուի մեզ համար, սակայն այդ իսկ պիտի օգնէ մեզ՝ մեր կարծեաց հիման առաջին քարը դնել տալու. ուստի արժանի է անտի

խակ մեր բանից սկիզբն դնել։ Պր․ Կարիէր այսպէս կը բացատրէ զիւր այդ գիւտն․ «Երեւելի քննադատն Գուտշմիդ կը սխալի՝ երբ կ'ըսէ թէ Մ․ Խորենացի մերթ ի Հնախօսութենէ եւ մերթ ի Հրեական պատեւազմէն կը քաղէ զիւր նիւթը։ Հայոց պատմութեան այս գլուխներուն մէջ՝ Յովսէպոսէն փոխ առնուած հատուածներուն մանր քննութիւն մը՝ թոյլ տուաւ մեզ հաստատելու թէ Հրեական պատեւազմին միայն Ա գիրքը գործածուած է՝ իբր երկրորդական աղբիւր»․ (էջ 40) (1)։

Ա․ Յովսէպոսեան «Հրեական Հնախօսութիւն»․ — Կարծեմք այդ յառաջ բերուած խօսքէն այն կը հետեւցուի՝ թէ Խորենացոյ անձանօթ էր կամ գործածած չէ Յովսէպոսի Հնախօսութեան մատեանը․ — Արդարեւ չեմք կարող ընդդիմանալ այդ տեսութեան, զի իրօք, ինչպէս մեր Պրոֆեսսորն յաջորդ էջերուն մէջ կը խորհրդածէ (էջ 42), Հնախօսութեանդ մէջ՝ ուր բաւական առատ նիւթք կային ազգային պատմութեան վերաբերեալ, բնաւ օգտուած չերեւիր Խորենացի․ սակայն այս ուղիղ դիտողութեան հետ ի՞նչպէս միաբանեցունել եւ զմիւս ոչ նուազ անհերքելի դիտողութիւնն ալ, որ այդ բանին հակառակ երեւոյթք եւս անպակաս են․ այսինքն կը գտնուին նաեւ այնպիսի դէպք կամ տեղեկութիւնք յիշատակեալք առ Խորենացոյ, որոց աղբիւր Հնախօսութիւնն միայն կըրնար եցած ըլլալ, եւ ոչ թէ Հրեական պատեւազմն։

Իբր առաջին օրինակ՝ յիշեցունեմք նոյն իսկ Յարգ․ Քննադատին ամօք յառաջ (յամին 1891) գրածն յիւրում Լեզգաբանութեան Նահապետաց, ուր Խորենացոյ Ա, դ գլխոյն մէջ Սեթ նահապետին համար ըսած զայս խօսքն ի մէջ բերելով, թէ «Սորա՝ երկուքն յարձանադրութեանց ընդդէմ երկուց հանդերձելոց, որպէս ասէ Յովսէպոս», կը խորհրդածէ․ «Զայս տեղեկութիւնն առած ըլլալու է Խորենացի Ափրիկանոսի ժամանակագրութենէն»․ (էջ 24) (2)․ Բայց զի այժմ կը մերժէ զԱփրիկանոս, ուրեմն ընդունել հարկ կ'ըլլայ որ Յովսէպոսի Հնախօսութենէն առնուած ըլլայ այդ խօսքը, որուն անունն ալ արդէն կուտայ Խորենացի առ տեղեւան։

(1) Կարող չենք արդարեւ հասու ըլլալ թէ Պր․ Կարիէր աստ «Երկրորդական աղբիւր» բնելոյն յի՞նչ ակնարկել ուզած է․ գուցէ թէ Խորենացոյ առաջին աղբիւր՝ զիւր երեւակայութիւնն եւ մտաց բեղմնաւորութիւնն կը համարի մտացածինս յօրինելու։ Թողլով մեք զայս հեղեղութիւնն կամ մթութիւն, աւելի ուշադրութեան արժանի կը համարիմք իբր հետաքրքրական ինչ՝ զայն որ կը յարէ առ տեղեւան․ «Ի վիճակի եմք ցոյց տալու թէ զայս գործն Խորենացի ճանչցած է՝ միայն հայերէն թարգմանութենէ մը, որ Ասորի թարգմանութեան վրայ եղած էր։ Մեր մօտ աշխատասիրութեան նիւթ պիտի լլայ այս»։ Դժբաղդաբար կատարուած չէ մինչեւ ցարդ այդ խոստումն, որ այնքան աւելի հետաքրքրելի պիտի ըլլար մեզ, որչափ զի այդպիսի բանի մը մեք նշմարանքն նազամ տեսած չեմք։

(2) Սոյն կարծիքն ունեցած է եւ Baumgartner։

Երկրորդ օրինակ. Խորենացի Բ. իթ գլխոյն մէջ կը պատմէ Արգա-
բու համար թէ օգնական զօրք զըկեց Արեւտայ Արարացեաց իշխանին՝ որ
Հերովդի Անդիպասայ գէմ պատերազմի։ Այդ պատերազմին յիշատակու-
թիւնը Հնախօսութեան մէջ միայն կը գտնեմք (ԺԷ, Ե. 1), եւ ոչ ի Հրե-
ական պատերազմին։ Բայց Պր. Կարիէր մօռնալով անշուշտ նախորդ օրի-
նակին մէջ տեսնուած կարելիութիւնը, հարկ կը համարի պնդել (էջ 73-
74) որ Խորենացի զայդ պատմական գէպքը տեղեկացած եւ առած է Եւ-
սեբեայ Եկեղ. Պատմութեան (Ա, Ժա)։ Արդարեւ անժխտելի է որ Խորե-
նացի բանից մէջ յայտնի տեսնուած ինչ ինչ իմաստից եւ մինչեւ լե-
զուական նմանութիւնք՝ կըստիպեն զմեզ ընդունել որ Եւսեբեայ, եւ
Եւսեբեայ նոյն իսկ հայերէն թարգմանութիւնը իւր աչաց առջեւ ունէր
Խորենացի, իբր զայդ գէպքն կը պատմագրէր. բայց ոչ նուազ անժխտ-
ելի է որ ինչ ինչ եւս պատմական պարագայք՝ հաւասար չափով կը
ստիպեն զմեզ նոյնպէս հաւանել, որ նաեւ Հնախօսութեան օգտուած կամ
ազդուած ըլլալու է մեր Պատմիչն։ Այսպիսի են նախ՝ Արգարեան զօրաց
յօգնութիւն զըկուիլն, եւ երկրորդ՝ այդ առաքումն ոչ անձամբ, այլ
Խորենի Աթորունի անուն մէկու մը զօրապետութեամբ եղած։ Այս պա-
րագայից բնաւ հետքն անգամ չտեսնուիր առ Եւսեբեայ բայց ոչ նոյնպէս
առ Յովսեպոսի։ Առաջնոյն համար կը նկատեմք անդ որ Հերովդի՝ զօրք
յօգնութիւն զըկուած էին Փիլիպպոսի Զորորդապետի կողմէն, զոր պատ-
միչն կը յիշէ պառնակալն իմն կերպիւ, երբ կը ստիպուի ըսել թէ պա-
տերազմին խառնուրդի ժամանակ՝ յանկարծ այդ գունդն Արեւտայ կողմն
անցնելով, պատճառ եղան Հերովդէսի չարաչար պարտութեան. անշուշտ
այս պարագան մականքերէ կուտայ մեզ որ նոյնպիսի օգնութիւնս հայ-
թայթելու նաեւ ինքեան անփոյթ եղած չըլլայ եւ Արեւտա (1)։ — Ոչ
նուազ նշանական է երկրորդ պարագային հետ ազնոյութիւն ունեցող
այս տեղեկութիւնը՝ զոր կուտայ Յովսեպոս, թէ «Երկուստեք բանակս
կազմեցին (Հերովդէս եւ Արեւտա) եւ պատրաստեցան ի դիմի հարկանիլ,
զօրապետս իւրեանց առաքելով ի պատերազմին»։ Եթէ ընդունիմք եւս
Պր. Կարիէրի զայն սկզբունքն թէ Խորենացեայ բաւական է պատմական
գէպի մը ծայրն՝ զայն իսկոյն պնդազարդելու եւ ազգային պարծանաց
նիւթ մը հանելու անտի, զայդ ներշնչումն մի միայն ի Հնախօսութեան
Յովսեպոսի կրնար ընդունիլ նա այս պարագայի մէջ, քան թէ Եւսեբե-
ոսի չորուցամաք պատմութեանէն։

Իսկ այս դրական ցուցմանց վրայ հարկ կը մնա՞յ այլ եւս աւել-
ցունել որ եթէ մականքերուսն Վիայն կրնամք ըսել թէ Խորենացեայ
կրնար ծանօթ ըլլալ «Հրեական պատերազմին» գիրքը, բայց դրական

(1) Ուստի ուղիղ տեսութիւն չեմք համարիր Պր. Կարիէրի ըսելն
առ տեղեւան, թէ «Ոչ Յովսեպոս եւ ոչ Եւսեբիոս բնաւ խօսք մը չեն
ընէր թէ Արեւտա օգնութիւն մը ընդունած ըլլայ տեղէ մը» (էջ 73)։

նապէս հարկ էր ըլլալ «Հնախօսութեան» մատենանը. զի անոր անունը յաճախ ընթերցած էր Եւսեբեայ «Քրոնիկոնին» մէջ, որ իրեն քաջաժանօթ ըլլալուն վրայ եւ ոչ Պր. Կարիէր կը տարակուսի. եւ անտի է թերեւս որ իբր հեղինակաւոր պատմիչ մը զնա ստէպ ի վկայութիւն կը կոչէ Ռորենացի (1) :

Արդ զարձ առնելով մեր ի վեր անդր ի սկզբան խնդրոյս առաջարկեալ հարցման, թէ ի՞նչպէս կարելի է ուրիշ միաբանեցունել զայդ երկու իրարու բոլորովին հակընդդէմ երեւոյթները, որոց իրօք երկուքն եւս անմիսեղի են. մին (ի կողմանէ Պր. Կարիէրի) թէ Ռորենացի չունէր ի ձեռին զՅովսեպոսի Հնախօսութիւնն, եւ միւսն (ի մեր կողմանէ) թէ ունեցած ըլլալու է, — եթէ ոչ զայս եզրակացունելով եւ ընդունելով թէ չունէր արդարեւ ի ձեռին Ռորենացի զմատենանդ, այլ թէ ունէր ուրիշ աղբիւր մը, եւ այնպիսի աղբիւր, որ զՅովսեպոս գործածած էր, եւ այդ երկրորդ ձեւքէ են նմանութիւնքն որ ընդ մեր Պատմիչն եւ ընդ Յովսեպոս :

Բ. Յովսեպոսի Հրեական պատերազմն. — Ինչպէս ծանուցինք արդէն, Պր. Կարիէրի նախորդին հակադիր տեսութիւնն այն է թէ «Հայոց պատմութեան այս գլուխներուն մէջ Յովսեպոսն փոխ առնուած մասերուն մանր քննութիւն մը թոյլ տուած է իրեն հաստատելու թէ Ռորեն

(1) Քրոնիկոնի (ըստ հայերէն թարգմանութեան) Յովսեպոսի Ընդդէմ Ապիոնի ճառը «Աստիւր պատմութիւն նախնեաց» կ'անուանէ (Ա, 62, 172, 222). Իսկ զՀնախօսութիւնն «Երկրորդ պատմութիւն նախնեաց» (Բ, 278), եւ կամ «Հրեական պատմութիւն նախնեաց» (Ա, 106). երրորդ անգամ մ'ալ Αἰχαιολογία բառին դէմ «Նախնեաց պատգամաւորութիւն» (?) կը դնէ (Ա, 182), — որով այնպէս կը տեսնուի որ Եւսեբիոս զայդ երկու գործերը՝ իբր հատորակից կը նկատէր, թէեւ Յովսեպոս Ընդդէմ Ապիոնի ճառին մէջ տեղ մը զՀնախօսութիւնն իբր զատ առանձին գործ յիշատակած է (Ա, 18): — Իսկ Հրեից պատերազմին գրոց յիշատակութեան եւ ոչ ուրեք կը հանդիպիմք որոշակի առ Ն զարեան մատենագիրս յանուանէ. միայն եթէ խնդրոյն ծայր մը կը շնորհէ, այն է որ այդ մատենին փոքր հատուածիկ մը ճշգրիտ յեռալ է Ռորենացեոյ Պատմութեան մէջ, երբ Երուսաղայ առատաձեռնութեանց համար կ'ըսէ. «Ան որչափ առատաբայր՝ առաւել եւս ասելի լինէր. քանզի գիտէին ամենեքեան՝ եթէ ոչ առ առատութեան տայ, այլ առ երկիւղի վատնէ, եւ ոչ այնչափ սիրելի զտոյնսիկ առնէր՝ որոց շատն տայր, քան թէ թըշնամի զայնս որոց ոչն տայր պերճագոյնս» (Բ, 16): Զայս խօսքը ճշդիւ կը կարգամք առ Յովսեպոսի Անդրկատարոսի՝ Հերովդէսի որդւոյն համար ըսուած (Հր. Պատմ. Ա, իր, 1). բայց թէ ուղղակի եղած է այդ բանաբաղութիւնն, թէ ուրիշ աղբիւրէ, անյայտ է. զի այդպիսի ամփոփ մասնաւոր ձեւք եւ իմաստք բանից իրարմէ մտաւ՝ սովորական էր առ նախնիս, եւս եւ առ օտարս, Արդարեւ Միսիթար Այրեմանեցի իւր ծանկին մէջ կը յիշատակէ եւ «Յովսեպոս, որ է Կայրափա» բնիով, — բաւական մութ եւ միանգամայն տարօրինակ անուանակոչութիւն մը, զի այդ կրկին անուամբ կ'անուանէ Յովսեպոս՝ Քրիստոսի ժամանակակից Կայրափա քահանայապետը. (Հնախօս. ԺԸ, Բ, 2, եւն.) :

նացի «Հրէական պատերազմին» միայն Ա գիրքը գործածած է»։ — Վերջին խորհրդածութիւնս ոչ ինչ կը նշանակէ ըստ ինքեան, զի անդ միայն կը գտնուին արդէն արտաքին եւ մեր ազգին եւ պատմութեան վերաբերեալ դէպք։ սակայն եւ այնպէս ոչ փոքր կարեւոր անդրադարձութիւն մը ընել կուտայ մեզ, թէ ուրեմն ուղիղ չէ Պր. Կարիէրի այն նախապաշարեալ գաղափարն թէ խորենացի՝ յարմար անյարմար որ եւ է պատմական *thème* մը իրեն հիմն առնելով, մտացածին ազգային դէպքեր վրան կը հիւսէ։ Բայց մեք մէկդի թողլով զայս անկարեւոր տեսութիւնն, թողլով միանգամայն առ այժմ նաեւ Պր. Կարիէրի կատարած «մանր քննութիւնները», զամբ մեք զմերն ընելու, եւ տեսնեմք թէ կը նմանի՞ն իւր քննութեանց, կը յանդիմեք ինչպէս ինքն յանգած է՝ այն եզրակացութեան՝ հաստատել տալու թէ խորենացի «Հրէական պատերազմին» գրքէն օգտուած է եւ ոչ ուրիշ աղբիւրէ մը, եւ կամ թէ տեսնուած յաւելումք եւ տարբերութիւնք նորա մտացածին ստեղծութեանն են իրօք։ — Բանամք խորենացոյ Բ, Ժ գլուխը։

«Յայնմ ժամանակի Պոմպիլոս Հռոմայեցոց զօրավար զօրօք բազմօք եկեալ հասեալ ի միջերկրայս, զՍկաւրոս սպարապետ իւր յԱսորիս առաքէ տալ պատերազմ ընդ Տիգրանայ։ որոյ եկեալ եւ ոչ պատահեալ Տիգրանայ, քանզի էր դարձեալ յիւր աշխարհն վասն խուճապանաց յեւրպակին, անցեալ Սկաւրոս ի Դամասկոս, եւ տեսեալ զքաղաքն առեալ ի Մետեղեայ եւ ի Ղուդայ, զնոսա հալածեալ անտի, ինքն ի Հրէաստան փութայր հասանել ի վերայ Արիստաբուղի, օգնականութեամբ եղբօր նորա երեցո՝ Հիւրկանու քահանայապետի որդւոյ Աղեքսանդրի»։

Այս հատուածոյն համապատասխանողն առ Յովսեփոսի ի Հրեակ. պատճենազմին կը գտնեմք զայս։

«Այս Սկաւրոս ի Հայոց աշխարհէն առաքեցաւ յԱսորիս ի մեծն Պոմպէէ, որ պատերազմէրն ընդ Տիգրանայ, եկեալ Սկաւրեայ ի Դամասկոս, որում այն ինչ տիրեալ էին Մետեղղոս եւ Լուլլիոս, ետ նոցա մեկնել ի բաց։ եւ յառնուլ անդ զհամբաւ իրացն անցելոց ի Հրէաստան, փութացաւ գնալ անտի իբր ի գիւտ ինչ աւարոյ։ Վազվաղակի իբրեւ եմուտ յաշխարհն, հասին առ նա հրեշտակք յերկուց եղբարց, իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ թիկունս օգնականութեան ի նմանէ խնդրել»։ (Ա, Գ, 2-3)։

Յառաջ բերեմք նաեւ ի Հնախօսութեանն։

«Ի նմին ժամանակի առաքեաց Պոմպէոս զՍկաւրոս յԱսորիս, մինչ ինքն ընդ Տիգրանայ պատերազմէր։ նորա եկեալ ի Դամասկոս եւ տեսեալ զՄետեղղոս եւ զԼուլլիոս այն ինչ տիրեալ քաղաքին, զնաց ի Հրէաստան, իբրեւ եղեւ անդ, հասին առ նա հրեշտակք յԱրիստաբուղի»։

տաքուղեայ հւ ի Հիւրկանեայ իւրաքանչիւր ի նոցանէ, թիկունս օգնականութիւն ի նմանէ խնդրել» (ԺԴ. բ. 3) :

Հարեանցի ակնարկող աչք մը զայս հատուածները կարդալով, կարէ իսկոյն իրաւունս տալ Պր. Կարիէրի կարծեաց, թէ Խորենացի իւրօք ի Յովսէպսէ առած է զիւր պատմութիւնն, եւ կերպ մը հայացունել ուզած, զՍկաւրոս «ընդդէմ Տիգրանայ» յղել տալով, բայց ոչ եւ ուշադիր քննադատ մը, երբ մանաւանդ միտ դնէ նաեւ այլ պատմագրաց, որոց վկայութիւնն եւս ունիմք բարեբաղդարար այս անցից վերայ : Այդ արտաքին աղբիւրները կը տեղեկացունեն նախ որ Պոմպէոս բնաւ պատերազմած չէ ընդ Տիգրանայ, այլ ընդ Միհրդատայ, եւ այն ոչ ի Հայս, այլ ի Պոնտական սահմանս եւ ի Փոքրն Հայս, որով ճիշդ չէ Յովսէպոսի աւանդածն : Բաց աստի Խորենացւոյ պատմութիւնն իւր կարծեցեալ առաջնորդին վրայ զայս միւս առաւելութիւնն եւս ունի, որ կարեւոր պարագայ մը ի լոյս կը հանէ՝ զի զայն որ անյայտ եւ անորոշ թողած է Յովսէպոս թէ ի՞նչ նպատակաւ Սկաւրոս յԱսորիս կը զրկուէր (1), Խորենացւոյ ըսելն թէ «ընդդէմ Տիգրանայ», իսկոյն մեր միտքը արթնցունել կուտայ թէ Պոմպէոսի ռազմական հնարքն էր թըշնամին այլ եւ այլ կողմերէ նեղել եւ բաժնել անոր զօրութիւնը : զի դարձեալ յայլ պատմութեանց կ'ուսանիմք, որ այն ինչ Լուկուլլոսի զօրագետութեան յաջորդ անուանուեցաւ, եւ սկսաւ Հռոմէական լեգէոնները շարժել դէպ ի Պոնտական սահմանները, տակաւին ինքն ի Փոքրն Ասիա (զոր Խորենացի «Միջերկրեայս» կ'անուանէ), անտի զՄարկիոս Հոէքս ի Կիլիկիա եւ ի Կապադովկիա արձակեց՝ ուր Միհրդատայ իշխաւ նութիւնը զօրացեր էր վերստին, եւ զԱփրանիոս ի Մեծն Հայս՝ օգնական ըլլալու Փոքրն Տիգրանայ՝ ապստամբելոյն ընդդէմ հօրն : ասոնց վրայ կ'աւելցունէ ուրեմն եւ մերս Խորենացի աստ, թէ նաեւ «զՍկաւրոս յԱսորիս առաքէ տալ պատերազմ ընդ Տիգրանայ», այսինքն ընդդէմ նորա ազդեցութեանն որ անդ տակաւին զօրւոր էր իբր օրինաւոր տէր Սելեւկեանց գահուն (2) : Եւ քանի՞ ուղիղ կը զուգի պատմութեան հետ, երբ մեր պատմիչն կ'աւելցունէ թէ Սկաւրոս չգտաւ անդ զՏիգրան, այլ զՄետելդոս եւ զԼուլլիոս տիբեալ Դամասկոսի : զի նոյնպէս

(1) Զեմք կրնար ըսել թէ՛ իբր կուսակալ զրկուած ըլլայ. զի այդ պատահեցաւ երեք տարի յետոյ, երբ Պոմպէոս բոլորովին յաղթելով Միհրդատայ, եւ մինչ ի Վիրս եւ յԱղուանս արչաւելով, անտի գալով ի Հրէաստան, նուաճեց զԿուռոզ եղբարն, վերուց Հրէից Թագաւորութիւնը, եւ զաշխարհն մարդ կացուց Հռոմէական պետութեան (63 Ն. Ք.) :

(2) Կը սխալի Պուտարբոս (Պոմպէոս յ) Լուկուլլոսի (յամին 69 Ն. Ք.) վերագրելով Տիգրանայ մերկացումն իւր արտաքին աշխարհակալութիւններէն : Ուղղադոյն եւս են Լիւիոս (Հաւանոս. 401) եւ Ստրոպիոն (Զ. 13), որք զայդ գործն կ'ընծայեն Պոմպէին երբ Տիգրան հաշտութիւն կնքեց ընդ նմա յամին 66 Ն. Ք. : Լուկուլլոս յետ տիրելոյն Տիգրանակերտի եւ Մծբնայ, զբաղեալ անմիջապէս իւր բանակին ըմբոստու-

անյայտ զրուցուածք մի է սա առ Յովսեփոսի, բայց դիւրիմանալի առ ինքնանացւոյ, թէ նոքա այն կողմերը գտնուելով ի վերին Ասորիս, այն ինչ լսած էին Լուկուլլոսի վերջին յաջողութիւնները՝ եւ յանկաթակի տիրելն Տիգրանակերտի եւ Մծրնայ, եւ Տիգրանայ ի Հայս դառնայն անապարանօք, իրենք օգուտ քաղելով առթէն, ինքնագլուխ սկսեալ էին տիրանալ կողմանցն, մինչեւ նաեւ Դամասկոսի (1)։ — Վերջապէս ուրեմն զայս բաղդատութիւնն ընելով, եւ զինքնեան պատմութիւնն աւելի կատարեալ, աւելի ճիշդ եւ աւելի բացայայտ գտնելով քան զՅովսեփոս, բանաւոր է ըսել թէ սա է ինքնանացւոյ առաջնորդն, եւ վերջնոյն վերայ տեսնուած կատարելութիւնք՝ նորա «երեւակայութեան» եւ «կամայական» ստեղծուածք են։

Անցնիմք Բ, ժէ գլխոյն, ուր առաջին երկու տողերուն մէջ կը կարդամք զայս ինչ. «Ձկանկած առեալ Հոռոմայեցւոց՝ զԳաբինոս փոխեն եւ զԿրասոս փոխանակ առաքեն»։ — Նաեւ առ Յովսեփոսի զայս դէպքը յիշատակեալ կը գտնեմք, թէ՛ ի Հրեակաւն պատերազմին, որ կ'ըսէ այսպէս. «Ի ժամանակին յայնմիկ եկն Կրասոս փոխանակ Գաբինոսի յԱսորիս» (Ա, Ը, 8), եւ թէ՛ ի Հնախօսութեան. «Եւ զկնի կատարելոյ Գաբինոսի գործս բազումս եւ երեւելիս, դարձ արար ի Հոռոմ, զկուսակալութիւնն թողեալ ի Կրասոս» (ԺԴ, Գ, 4)։ — Կարծեմք ամեն ուրուք յայնի աչաց կը զարնէ նշանաւոր տարբերութիւն մը ինքնեան եւ Յովսեփոսեան պատմութեանց մէջ. այն է՝ առաջնոյն աւանդելն թէ Գաբինոսի դարձն ի Հոռոմ ոչ թէ միայն մասնաւոր հրամանաւ մը եղաւ եկեալ ի Հոռոմայ, այլ թէ այդ հրամանն «կասկածէ» մը պատճառեալ էր, պարագայ մը որ կատարեալպէս համաձայն է ստոյգ պատմութեան. զի ինչպէս յայտոց աղբերաց կ'ուսանիմք, ամբաստանութիւնք եղած էին ի Հոռոմ Գաբինոսի վրայ թէ բազում զեղծմունս գործած էր յԱսորիս, յորոց եւ մին այն էր թէ իւր պաշտօնին գործն եւ տեղը թողելով, Պրոդոմէոս Աւլեգի մեծագին կաշառուց աչք դնելով, յանկարծ անհրաման յնգիպտոս գնացած էր զնա իւր գահուն վրայ վերահաստատելու, զոր պատմած է եւ ինքնացի նախընթաց գլխոյն մէջ. այնպէս որ երբ հը-

թեան խնդրով, չունէր ժամանակ այդպիսի ստիպումն դնելու Տիգրանայ վրայ։

(1) ինքնացի աստանօր համաձայն Հրեակաւն պատերազմին՝ «զնոսս հայածեաց» կ'ըսէ, հաւանակարար այն մտքը՝ որ Սկաւրոս իբր օրինաւոր զօրագլուխ ի Պոմպէէ առաքեալ, զանոնք կը մերժէր անախ, Կարեւոր պարագայ մը չէ այս մեզ համար ըստ պատմականին, բայց կարեւոր է այս դիտողութեան նկատմամբ, որ զայդ խօսքը բարձած ըլլալով Յովսեփոս իւր Հնախօսութեան մէջ, (զոր յետոյ յարադրած է քան զՀրեակաւն պատերազմն ինչ ինչ ուղղութիւնս անոցունելով՝ նոր աղբիւրներու օգնութեամբ), այն կը հետեւի որ ինքնանացւոյ աղբիւրն զՀր. Պատմ. գործածած է, եւ ոչ զՀնախօսութիւնն, որով կը ստուգուի իմն Պր. Կարիէրի դիտողութիւնը, բայց ա՛յդ աղբիւրին վրայ, եւ ոչ թէ ինքնանացւոյ։

բամանն հկաւ, գուշակելով Գաբինիոս իւր գլխոյն գալիք փոթորիկը, տարի մը դանդաղեցաւ մեկնիլ՝ սպասելով Կրասոսի գալստեան, եւ ըստ կարելւոյն յերկարել ուղեւորութիւնը, եւ երբ հասաւ ի Հոռոմ, գիշերախառն մտաւ քաղաքը, եւ երկայն ժամանակ ծածկուած մնաց. բայց վերջապէս ներկայանալով ծերակուտին, դատապարտեցաւ յաքսոս (Դիոն Կասսիոս, Լթ. 6 եւ 62), և Արդ այս նշանաւոր պարադային բնաւ ամենեւին ակնարկութիւնն չկայ առ Յովսեպոսի, նա ընդհակառակն, ինչպէս տեսանք վերեւ ի Հնախօսութեան, մեծաւ գովեստիւք կը նկարագրուի դարձն. եւ պատճառն յայտնի է. զի Գաբինիոս բարեմոյն գտնուած էր առ Հրեայս, եւ անոնց քանդեալ եւ աւերեալ քաղաքները ի պատերազմաց՝ նորոգել տուած: — Արդ ներելի՞ է եւ բանաւոր, կը հարցունեմք դարձեալ, ըսել թէ խորհնացի զՅովսեպոս ունէր իրեն աղբիւր, եւ պատմական մեծ պակաս մը ինքն իւր «Երեւակայութեամբն» կը լեցունէր:

Անցնիմք երբորդ օրինակի մը, որ եւ նշանաւոր իսկ է առ մեր բանասէրս՝ յայտնի անուն մը այլանդակ ձեւով մը եւ յաւելուած պարագայիւք եւս ներկայանալով, այն է Բ, Ժ գլխոյն վերջին մասն, ուր կը պատմուի թէ ի՞նչպէս ստիպուեցաւ Տիգրան յետս դառնալ ի Հրէաստանէ. «Քանզի էր լուեալ եւ համբաւ թէ Վալկուն ոմն անուն յելուզակ խռովէ զերկիրն Հայոց, զլեառն ամուր կալեալ»: — Այս զիպաց համապատասխան տեղն ի Հր. պատեհագլխն ուրիշ բան չըսել, բայց եթէ «Երարձ վաղվաղակի Տիգրան զպաշարումն (Պաղոմայիս քաղաքի) սակա առտնին չփոթիցն որ ի յարձակմանէ Լուկուլլոսի ի Հայս» (Ա, ե, 3, — Բղդ. Հնախօս. ԺԳ, Ժզ, 4): — Թուի մեզ որ այդ Վալկունն եւ Լուկուլլոս անուանց տարօրինակ կերպիւ խանդարեալ ձեւոյն դժուարութիւնը բառնալ ուղեւով Պր. Կարիէր՝ հարկ համարած է Ասորի թարգմանութիւն մը մէջ մտցունել, ինչպէս յիշեցինք վերեւ. բայց կարծեմք այդու ենթադրական կարկատանօք եթէ այդ փոքր դժուարութիւնը վերցուի, ի՞նչպէս անհետ ընել զմիւս մեծագոյնն, եւ ի մէջը բուն առարկիւին, որ է մէկ կողմանէ յելուզակ բառին ներկայութիւնը, որ քաջայարմար ակնարկութիւն է Լուկուլլոսի արդարեւ յելուզակաբար՝ յանկարծակի յարձակելոյն, առանց իրօք օրինաւոր յայտարարութեան, ոչ — թշնամոյ քաղաքի մը վրայ՝ Տիգրանակերտի, եւ միւս կողմանէ «զլեառն ամուր կալեալ» խօսքը, որ դարձեալ այդ քաղաքին առման կամ գրաւման ակնարկութիւն մը կարելի է ենթադրել, — երկու դէպքն ալ պատմական, թէեւ ոչ փոքր խանդարեալ ձեւոյ տակ, եւ ուր յայտնի կը տեսնուի որ խորհնացի, անտեղեակ բուն եւ ամբողջ պատմութեան, առաջնորդի մը նիւթապէս կամ սխալ իմացուածով հետեւած է (1). Բայց դարձեալ, բանաւոր է ըսել թէ այդ առաջնորդն եղած ըլլայ

(1) Պուլուսաքոս եւ այլք ոմանք ի պատմաց, որոց հետեւած է եւ

նա ինքն Յովսեփոս, ուր ոչ յայտնի եւ ոչ անյայտ բանիւք այդ պարա-
գայնեբրուն բնաւ ակնարկուածին մը ըրած չէ, եւ թէ Խորենացի լոկ իրեն
«Երեւակայութեամբն» պննադարդած է պատմութիւնը «կամայական»
փոփոխմամբք, եթէ չըսեմք՝ մարգարէական ոգւով:

Գրեթէ ոչ ինչ տարբեր դժուարութեան կը բախմբ, եթէ ըստ Պր.
կարիէրի տեսութեան ուղենամբ մեկնել նաեւ զմիւս այլաձեւութիւնն
յաջորդ խօսքին մէջ. «Վկայէ այսմ բանիս եւ Յովսեփոս. ի ճառին որ
Վասն ապրսամին՝ պատմէ այսպէս ասելով. Պոմպէի հուպ յերիքով հա-
սանին աւետիք մահուանն Միհրդատայ» (Բ, ԺԵ), եթէ զայս ակնարկեալ
տեղն բանամք ի Հր. պատեարզմիս (Ա, Գ, 6), ոչ ինչ կը գտնուիք եւ անդ՝
բայց երիքով չըջակայից կարճառօտ նկարագիր մը. «Աստ են արգա-
ւանդագոյն կողմանքն Հրէաստանի, ուր բազմութիւն արմաւենեաց է,
եւս եւ բալասանոյ, զորոյ ընծիւղան հերձեալ սայրասուր քարամբք,
զհոյզն ծորեալ ի ճեղքուածոյն ժողովեն՝ որպէս կաթիլս արտասուաց»:
Արդ հնա՞ր էր Խորենացւոյ, մանաւանդ ըստ ենթադրութեան Պր. կա-
րիէրի, հայերէն թարգմանութեան վրայ, այդպիսի մեծահնչիւն անուն
մը ստեղծել. «Ճառ վասն ապրսամին», այդ հնչին տեղեկութեան վը-
րայ, ուր բաց ի բալասանոյ, նաեւ արմաւենին կը յիշուի: Նա ընդ-
հակառակն, աւելի բանաւոր եւ աւելի քննադատական չէ՞ հետեցունել
այդ երեւութէն, թէ մեր ծերունի Պատմիչն զայդ տեղեկութիւնն առած
է օտար աղբիւրէ մը, որ վերոյիշեալ պատմական զէպքին հետ՝ ի մէջ
կը բերէր նաեւ Յովսեփոսի վկայութիւնը, բայց այնպիսի ձեւ բացա-
տրութեամբ մը, զոր Խորենացի, իւր ծանօթ աճապարանօքն, լաւ ուշ
չդնելով բնագրին, կարծած է թէ Յովսեփոս մասնաւոր գրութիւն մը
ունի բալասան ծառոյ վրայ (2):

Th. Reinach, Լուկուլլոսի վերջին գործոց վրայ խառնիխառն չափա-
զանցութեամբք լի, բայց ոչ նուազ լի եւ հակասութեամբք, եթէ ոք
լաւ ուշ զնէ պատմութեան կարգին, պատմութիւններ եւ հրաշալիքներ
կը յօրինեն, — անշուշտ ներշնչեալ եւ միամտութեամբ հաւատք ընծայե-
լով նոյն իսկ Լուկուլլոսի ստայօդ Տեղեկագրին զոր ի Հոռմ զրկած էր.
այնպէս որ նոյն իսկ Հոռմէական ծերակոյտն, Երոյ տակաւին այնքան
ապականեալ չէր բարոյականութիւնը, հաւատք չընծայեց այդ ստու-
թեանց, եւ մերկայոց զԼուկուլլոս զօրապետութենէն, եւ նորա ի Հը-
ռոմ յաղթական հանդէսին շատ դժուարութեամբք հրամայ տուաւ. զի
բաց յայլոց՝ անիրաւ գտած էր Տիգրանակերտի առումն եւ յափշտակու-
թիւն, ընդդէմ թագաւորի մը (Տիգրանայ), որ ամենեւին առիթ տուած
չէր զՀռոմայեցիս իւր դէմ գրգռելու, եւ որ աշխարհաշինութեամբք եւ
գեղարուեստական ճաշակօք կը զբաղէր. ուստի շատ քաջադէպ էր արեւ-
ելիեան պատմաց, յորոց առած է եւ Խորենացի, այդ պարագային մէջ
զՀռոմայեցի զօրավարն իբր կատարեալ յերազմակ նկատել: Բայց զայսմա-
նէ առանձինն այլուր. — (2) Գուցէ ներքի ըլլայ մեզ այդպիսի գրութիւն
մը, այժմ կորսուած, ընծայել իրօք Յովսեփոսի, որ մասնաւոր մտաւ
գրութիւն մ'ունի եւ կարեւորութիւն կուտայ այդ բոյսին, քանի մը
անգամ անոր խօսքն ընելով իւր պատմութեանց մէջ, եւ ի Հնախօսու

Կարծեմք աւելորդ է այլ եւս ուրիշ օրինակներու դիմել։ Բայց թէ կարեւոր համարին մեր բանասէր ընթերցողք, կը հրաւիրեմք զիրենք աչքէ անցունել մի առ մի այն հատուածներն եւ բաղդատութիւններ, զորս ի մէջ կը բերէ Պր. Կարիէր իւր «Արգարեան զրոյց»ին մէջ Խորենացւոյ Բ, իդ — իթ գլուխները հանդիպեցունելով Յովսեպոսի բանից (էջ 53 — 74), ուր բաց ի նմանութեանց աղքատութենէն, կը տեսնուին ի նոսա յայտնի տարբերութիւնք, յաւելուածք, եւ նշանաւոր անհամաձայնութիւնք։ Մեր գաղղիացի քննադատին այդ երեւոյթք՝ արդիւնք լինել տեսնուած են Խորենացւոյ «առատ երեւակայութեամբ արձակ համարձակ ընդարձակելու եւ ընդլայնելու յանդգնութեան» (էջ 4)։ Պր Կարիէր, օգտուելով այն պարագայէն, որ պատմութեան այդ մասերուն արտաքին պատմչաց վկայութիւնք չեն գտնուիր՝ որով չեմք կարող ըզ-Խորենացի եւ զՅովսեպոս բաղդատութեան դնելու անոնց հետ, ինչպէս մեք ըրինք վերեւ, առձակ հաւատարմակ եւ ինքն՝ ոչ ինչ նուազ յանդուգն քան զիւր ամբաստանեալն, կ'ուզէ ստիպել զմեզ զիւր այդ տեսութիւնըն՝ իբրեւ ուղիղ ընդունիլ։ Բայց քանի որ այդ անհամաձայնութեանց վիոյ մասին գաղտնիքը երեւան ելան, ինչպէս կարծեմք՝ անկասկածելի կերպիւ, կը մնա՞յ այլ եւս տարակոյս որ նաեւ միւսոյ մասին գաղտնիքըն եւս նոյն ըլլալու է։ Արդ եթէ երկդիմի եւ այլազան մեկնութիւնք ներելի չեն եւ ոչ բանաւոր, կրնամք ուրեմն եզրակացունել մեր խօսքը իւր ընդհանուր հետեւութեամբն։ — այն է թէ, Գուտշմիդ ըսած է որ Խորենացի Յովսեպոսի թէ՛ ի Հնախօսութեանն եւ թէ ի Հրեական պատե-րազմեան օգտուած է, եւ Պր. Կարիէր՝ թէ ի վերջնոյն միայն։ Իսկ մեք կ'ըսեմք այժմ թէ ոչ ի միոյն եւ ոչ ի միւսմէն։ քնաւ Խորենացի գործածած չի զՅովսեպոս իբր աղբիւր կամ իբր առաջնորդ։ Բայց թէ՛ եթէ միոյն եւ եթէ միւսոյն նմանութիւնս կ'երեւցունէ իւր բանից մէջ, պատճառն այն է որ ինքն աղբիւր մը ունեցած է իւր առջեւ, որ բաց յայլոց՝ նաեւ զՅովսեպոս գործածած էր։

Կը մնայ մեզ ուրեմն քննել տեսնել արդ թէ ո՞ր է կամ կրնայ եղած ըլլալ այդ աղբիւրն։

(Շարունակելի)

ՍՈՒՔ. Վ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ

քեան տեղ մը կ'աւանդէ եւս, թէ բուսոյն արմատը դշխոյն Սարայ ընծայ բերաւ Սողոմոնի յԱրաբիոյ (Ը, գ, 6)։ Գիտելի եւս է որ եւ Սարաբոն, որ մօտ ժամանակաւ երթագոյն է քան զՅովսեպոս, ինքն եւս յիշատակութիւն կ'ընէ այդ Նրիքովեան բալասանւոյն, երկայնագոյն բանիւք նկարագրելով թէ ինչպէս կը հանուի այդ իւղը ծառէն, եւ թէ ինչ բժշկական օգուտներ ունի։ (Աշխարհագր. ԺԶ, բ, 41)։